

beeld van stripboeken en Karl May-verhalen en keek graag naar Tarzanfilms — maar dat is eigenlijk toch alleen een soort randversiering. Het hoofddoel van de schrijver was, meer inzicht te krijgen in Feldmanns rol in de opkomst van de elektrotechniek als technische wetenschap en de ontwikkeling van de elektriciteitsvoorziening in Nederland. Daartoe deed hij uitgebreid onderzoek in archieven van elektriciteitsbedrijven, provinciale besturen en de TH Delft, voerde gesprekken met een dozijn familieleden en oud-studenten en bestudeerde meer dan 250 publicaties van Feldmanns hand die tussen 1888 en 1941 verschenen.

Hesselmans is in zijn opzet zeker geslaagd. Hij weet de beide lijnen in zijn verhaal — het werk van de man zelf en de context waarbinnen dit plaatsvond — elk apart scherp neer te zetten en overtuigend met elkaar te verbinden. Feldmann kwam voor Delft en het Nederlandse elektriciteitswezen werkelijk als geroepen, zo wordt duidelijk, omdat hij alle kwaliteiten in zich verenigde waar op dat moment behoefte aan was. Niet alleen beschikte hij dankzij zijn specialistische opleiding in Darmstadt en zijn ruime ervaring in de industrie over een zeldzame expertise zowel in de theorie als de praktijk van de elektrotechniek, hij had ook al door middel van verschillende leerboeken en artikelen bewezen goed in staat te zijn die kennis helder over te brengen. Als nieuwkomer in Nederland was hij bovendien uitstekend geschikt als onpartijdig adviseur op te treden bij de voorbereiding en uitvoering van projecten in het kader van de schaalvergroting in de elektriciteitsvoorziening, die toen juist begon. Vanaf 1906 werd hij in alle provincies, behalve Noord-Holland en Noord-Brabant, door elektriciteitsbedrijven of provinciale besturen aangezocht om advies uit te brengen over de opzet van interlokale distributiesystemen van elektriciteit. Meer dan eens was hij ook zelf betrokken bij het ontwerpen van centrales.

Maar echt spannend is het boek niet geworden. Dat ligt voor een deel aan de persoon van Feldmann. Hij was nu eenmaal zo iemand die liever zijn doel bereikte door tactisch manoeuvreren dan door met de deuren te smijten. Een Tarzan van de hoogspanningsdraden werd hij nooit. Intussen wist hij uitstekend wat zijn deskundigheid voor zijn opdrachtgevers waard was. Met zijn advieswerk aan elektriciteitsbedrijven in de periode 1909-1940 toucheerde hij meer dan hij als hoogleraar verdiende. Toch is het gebrek aan spanning voor een deel ook toe te schrijven aan de optiek van de auteur. Op debatten en controverses die in Feldmanns directe omgeving speelden gaat hij nauwelijks in. Dat in de tijd waarin Clarence Feldmann in Delft doceerde door ingenieurs druk werd gediscussieerd over de voors en tegens van de toenemende verflechting van het ingenieursberoep en de moderne industrie — zoals met name door Harry Lintsen en Nil Disco is beschreven — zou men uit deze techniek-biografie niet direct kunnen opmaken. Toch moeten die discussies ook voor de elektrotechnische ingenieurs die Feldmann opleidde, zeer relevant zijn geweest omdat de industrie immers — naast de gemeentelijke en provinciale elektriciteitsbedrijven — veruit hun belangrijkste werkgever was. Welk standpunt nam de vereerde leermeester in deze debatten in? En als hij zich van een standpunt onthield, hoe kwam dat dan? Afwezigheid van een standpunt vraagt ook om een verklaring. In dit opzicht belooft de hoofdtitel van Hesselmans overigens degelijke studie meer dan de inhoud waarmaakt.

C. A. Davids

H. A. O. de ToUenaere, *The politics of divine wisdom. Theosophy and labour, national, and women's movements in Indonesia and South Asia, 1875-1947* (Dissertatie Nijmegen 1996; Nijmegen: Katholieke universiteit, 1996, xxiii + 459 blz., f59,50, ISBN 90 373 0330 7).

De Tollenaere behandelt in zijn dissertatie, waarop hij in 1996 aan de Katholieke universiteit Nijmegen promoveerde, de invloed van de Theosofische Vereniging op de arbeiders-, vrouwen- en nationalistische beweging in Nederlands-Indië en Zuid-Azië, met name Brits-Indië. Twee vragen staan hierbij centraal: was de theosofie in de onderhavige periode apolitiek (hetgeen door sommige auteurs wordt beweerd), en, zo nee, bevond de theosofie zich aan de linkerzijde van het politieke spectrum (hetgeen door andere auteurs wordt beweerd)? De Tollenaere besteedt ruim een kwart van zijn boek aan uitleg over het begrip theosofie, aan een geschiedenis van de beweging en aan de sociale achtergrond van haar leden. Theosofie is een kruising tussen religie, filosofie en wetenschap. Als religie kan zij worden beschouwd als een rijke synthese van de wereldgodsdiensten — of, zoals vele critici het zagen, als een rommeltje van metafysische ideeën. Concepten als reïncarnatie en karma spelen een belangrijke rol, evenals esoterie en occultisme. In de theosofische wetenschap is helderziendheid (de 'theosofische microscoop') belangrijker dan empirische waarneming of gedegen bronnenkritiek. Vooral onder het charismatische leiderschap van H. P. Blavatsky (van 1875, het jaar van oprichting, tot 1891), H. S. Olcott (1891-1907) en Annie Besant (1907-1931) groeide de beweging sterk. In 1928, het hoogtepunt qua ledenaantal, telde de Theosofische Vereniging ruim 45.000 leden wereldwijd. Het hoofdkwartier van de vereniging was toen al vele decennia gevestigd in Zuid-India.

De rest van het boek is gewijd aan de Theosofische Vereniging in bovengenoemde kolonies. Daarbij gaat de meeste aandacht (zo'n 80%) naar Nederlands-Indië. Van de drie genoemde thema's komt de vrouwenbeweging er zeer karig van af. De Tollenaere heeft in zijn bronnen weinig over dit onderwerp aangetroffen. Een relativerende opmerking bij het in de titel opgegeven tijdsbestek (circa driekwart eeuw) is gepast. In wezen behandelen de passages over Indië en India een tiental jaren rond 1920, exclusief aanloop en uitloop. Het was in deze korte periode dat de Theosofische Vereniging zowel in India (denk aan de kortstondige leidinggevende rol van Annie Besant in het Indian National Congress) als in Indië (met name de invloed van de Indische theosoof Van Hinloopen Labberton op de inheemse beweging) een stempel op de politieke wereld kon drukken. Met deze constatering is in feite al een ontkennend antwoord gegeven op De Tollenaeres eerste onderzoeksvraag. De theosofen bemoeiden zich wel degelijk met politieke kwesties in de Aziatische kolonies. Wat betreft de tweede onderzoeksvraag constateert de auteur dat veel toonaangevende theosofen in politieke zin van links naar rechts opschoven. Hier wreekt zich echter het ontbreken van een duidelijke definiëring van de termen 'links' en 'rechts'. In Indië polariseerden zich de politieke stellingnames rond 1920 sterk. De Nederlands-Indische theosofen waren te scharen onder de ethische richting, die in wezen sympathiek stond ten opzichte van het inheemse bewustwordingsproces, maar niet mee kon gaan met de radicale stroming die zich in deze periode sterk manifesteerde. De theosofen zijn daarom onder de gematigde middengroep te scharen, die weer sterk verschilde van de conservatieve Europese stroming, die als 'rechts' te kwalificeren is.

De Tollenaeres betoog over de invloed van de theosofie op verschillende onderdelen van de emancipatiebeweging in de kolonies is boeiend en goed gedocumenteerd. Zijn analyse is echter niet op alle punten overtuigend. Ik beperk me hier tot zijn visie op de inheemse beweging in Nederlands-Indië. De Tollenaere beschrijft welke groepen uit de Javaanse samenleving lid werden van de Theosofische Vereniging (op andere eilanden, behoudens Sumatra, had de vereniging geen of nauwelijks inheemse leden). Dat waren mensen uit hogere kringen — hetgeen ook voor de Theosofische Vereniging in India en Europa opging — en dan met name uit de adellijke families uit de Vorstenlanden, hart van de Javaanse cultuur. De Tollenaere houdt zich wel bezig met de vraag wie lid werd van de vereniging, maar niet met de vraag waarom, en, vervolgens, wat het lidmaatschap zei over de innerlijke overtuiging van de leden. De

theosofen maakten deel uit van de ethische richting, die verder bestond uit een zeer heterogene groep Nederlanders: zij hadden gemeen dat zij stonden voor de 'opheffing van den inlander'. Zij toonden belangstelling voor het inheemse cultuuroed en wilden de Javanen in materiële en immateriële zin vooruit helpen. Het was voor Javanen uit hogere kringen aantrekkelijk om aansluiting te zoeken bij deze Nederlanders, die hen, in tegenstelling tot vele andere Nederlanden, serieus namen. De theosofen hadden bovendien ten opzichte van andere ethici als voordeel dat hun religieuze ideeën nauw aansloten bij die van de Javanen: in beider bovenna-tuurlijke wereld speelden hindoeïstische concepten een belangrijke rol. Geld was soms een andere, meer basale, grond voor aansluiting. Theosofen, evenals andere ethici, financierden inheemse organisaties en namen jonge inheemse studenten onder hun hoede, vaak ook in financiële zin. Veel ontwikkelde Javanen verlieten de vereniging na, of soms al tijdens, hun studie. Verder waren rond 1920, toen de polarisatie zich inzette, veel ontwikkelde Javanen tegelijkertijd lid van verschillende verenigingen die soms tegenstrijdige standpunten innamen. Kortom, een lid van de Theosofische Vereniging zal nogal eens niet van de ideologie van de theosofie overtuigd zijn geweest en om een andere reden lid zijn geworden. De Tollenaere staat niet bij deze mogelijkheid stil. Toch heeft deze constatering belangrijke consequenties voor een analyse van de invloed van de theosofie op het politieke leven. Waar De Tollenaere een ontwikkelde Javaan opvoert als theosoof (omdat hij lid was of was geweest), is het zeer wel mogelijk dat deze persoon niet als theosoof sprak, maar als ontwikkelde Javaan die ook lid was (geweest) van de Theosofische Vereniging. Zo voert het te ver om te concluderen dat Sukarno 'theosofisch opgevoed' werd (403); vele religieuze, filosofische en politieke ideeën speelden immers in zijn jeugd een rol. En de Javaanse nationalist R. M. Soetatmo Soerikoesoemo sprak eerder als Javaans nationalist dan als theosoof. De Tollenaere heeft bij de uitgebreide bespreking van diens denkbeelden te weinig oog voor de context waarin Soerikoesoemo sprak. Deze streefde naar een herleving van de grote Javaanse koninkrijken van de prekoloniale tijd. Dit verleden had bij de Javanen van de vroege twintigste eeuw mythische proporties. Volgens de mythe werd Java bestuurd door strenge maar rechtvaardige priester-koningen. Dit is de basis van de anti-egalitaire traditie van deze Javanen, niet de invloed van theosofen, zoals De Tollenaere suggereert (316). De Tollenaeres studie is een welkome bijdrage over middengroeperingen in de koloniale samenleving, die, in ieder geval in de Nederlands-Indische historiografie, tot heden vaak onderbelicht blijven. Zijn studie zou echter aan waarde gewonnen hebben, indien hij de theosofen meer geplatst had in de vaak complexe context van de koloniale samenlevingen waarin zij leefden.

Hans van Miert

J. Dane, *'De vrucht van Bijbelsche opvoeding'. Populaire leescultuur en opvoeding inprotestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Dissertatie Groningen 1996; Hilversum: Verloren, 1996, 255 blz., ISBN 90 6550 539 3).

Deze Groningse historisch-pedagogische dissertatie probeert een beeld te schetsen van protestants-christelijke gezinnen en opvoeding op basis van onderzoek naar de aldaar populaire boeken en tijdschriften. Het resultaat is een leesbare schets van een zuil met lijntjes naar de wereld daarbuiten en van een sterk homogene leescultuur.

Eigenlijk is dit proefschrift een (tamelijk willekeurige) verzameling van enkele losse studies die deels al eerder verschenen zijn. Na een inleidend hoofdstuk, waarin een uiterst beknopte bespreking van enkele publicaties over de geschiedenis van respectievelijk lezen en opvoe-